

De Stichting Restauratie Atelier Limburg

Conservering, restauratie, onderzoek en restauratie-opleiding¹

René Hoppenbrouwers

De SRAL: een korte geschiedenis

In de jaren tachtig werd op initiatief van J.J. Stassen, de voormalig directeur van Rolduc, in de bijgebouwen van dit kloostercomplex in Kerkrade, een schilderijenrestauratie-atelier ingericht. Hiermee stonden enkele restauratoren aan de wieg van de Stichting Restauratie Atelier Limburg. In 1988 werd de stichtingsvorm een feit met restaurator Anne van Grevenstein als bezielend directeur. Al snel zou het atelier worden uitgebreid met een restaurator gepolychromeerde sculptuur en een specialist op het gebied van schilderijen op paneel. De aandacht ging vooral uit naar kunst in Limburgs bezit, gestimuleerd door een provinciale subsidie. Vanwege de subsidiëring werd het juist voor minder draagkrachtige instellingen mogelijk schilderijen te laten conserveren en restaureren. Dit kwam met name het kerkelijk kunstbezit ten goede, maar uiteraard ook het cultureel erfgoed uit openbare instellingen, kunstkamers en de lokale musea.

Reeds vanaf het allereerste begin was het atelier een plek waar jonge kunsthistorici en restauratoren middels cursussen in de zomerperiode kennis konden maken met historische schildertechnieken. Onder deskundige leiding maakten de deelnemers technische reconstructies van vroeg-Italiaanse panelen en 17de-eeuwse Nederlandse schilderijen op doek. Een eerste internationale uitwisseling vond plaats in 1989 toen een groep aankomende Italiaanse restauratoren in het atelier van Rolduc een vergelijkbare cursus volgde.

In 1990 werd de eerste reguliere *schilderijenrestauratie-opleiding* in Nederland gestart. Kort hiervoor had de SRAL een atelier geopend in Maastricht en deelde zij ruimtes en faciliteiten met de Academie voor Bouwkunst in de Capucijnenstraat. Voortaan zou voornamelijk daar de opleiding plaatsvinden. Na drie jaar werd begonnen met de studierichting *Onderzoek van Historische Binnenruimten* gevolgd door het studietraject *Restauratie van Historische Binnenruimten*,

Afb. 1. Exterieur Wiebengahal (foto: René Hoppenbrouwers, 1997)

dit met een subsidie voor onderzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.² In 1995 startte men bovendien met de specialisatie *Moderne Kunst*. De opleidingsactiviteiten vonden de eerste jaren plaats onder toezicht van het toenmalige Ministerie van WVC middels een samenwerkingsovereenkomst met de Opleiding Restauratoren in Amsterdam. Met de fusie van die instelling met de Rijksdienst Beeldende Kunst en het Centraal Laboratorium zou in 1997 de eindverantwoordelijkheid voor de Nederlandse restauratie-opleidingen worden overgenomen door het Instituut Collectie Nederland (ICN), een onderdeel van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.³

Het restauratie atelier

Na de afbraak van de oude fabrieken van de Société Céramique, bood de oostelijke Maasoever van Maastricht lange tijd een mistroostige aanblik. Een ambitieus plan voorzag op het immense terrein in een moderne woon/werkwijk met daarin gebouwen met een culturele bestemming. De nieuwbouw van het Bonnefantenmuseum naar ontwerp van de Italiaanse architect Aldo Rossi was hiervan het eerste resultaat. De reusachtige betonnen hal, naast dit museum, zou de herinnering aan het Maastrichtse industriële verleden levendig moeten houden. De door ingenieur Jan Gerko Wiebenga ontworpen fabriekshal kreeg bovendien o.m. vanwege een architectonisch hoogstandje – een vrijdragend betonnen schaaldak – de status van beschermd rijksmonument.⁴ Na de grondige renovatie door Rossi kon de SRAL in 1994 een gedeelte van de tweede verdieping van de Wiebengahal betrekken. Atelier en opleiding kregen hiermee de nodige ruimte voor hun verdere ontwikkeling (afb.1).

In het atelier te Maastricht kwam de nadruk te liggen op gepolychromeerde sculptuur, schilderijen op paneel en de opleiding. Goed uitgeruste ateliers, een laboratorium, fotostudio en donkere kamer schiepen de randvoorwaarden voor de eigentijdse uitoefening van het restauratievak (afb.2). Conservering en restauratie zonder grondig materiaaltechnisch onderzoek zijn tegenwoordig niet meer denkbaar. Als standaarduitrusting beschikt de SRAL over diverse fotografische technieken zoals radiografie, infraroodreflectografie, ultravioletfluorescentie en microscopie. In het laboratorium kunnen met microchemische tests pigmenten en bindmiddelen worden geïdentificeerd evenals verfdwarsdoorsneden worden geprepareerd en onderzocht met behulp van een onderzoeksmicroscop. Voor specialistische instrumentele analyse wordt al jaren een beroep gedaan op externe onderzoekslaboratoria, zoals voorheen het Centraal Laboratorium, nu de Afdeling Advies en Onderzoek van het ICN.

De groeiende bekendheid van het Limburgse restauratieatelier resulteerde in een toename van werkzaamheden voor museale instellingen, ook in de rest van Nederland en zelfs daarbuiten. Inmiddels zijn dagelijks zeven personeelsleden met restauratietaken belast, bijgestaan door contractmedewerkers en tal van stagiaires afkomstig van buitenlandse opleidingsinstellingen.⁵

De atelierruimtes in Rolduc werden meer en meer ingezet

voor de behandeling van schilderijen op doek en de restauratie van papier. De opgebouwde deskundigheid en technische mogelijkheden om juist ook zeer grote schilderijformaten te behandelen, leidde haast op een natuurlijke manier tot meer aandacht voor het historische interieur. Door contacten met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksgebouwendienst vonden opdrachtgevers hun weg naar het zuiden, een proces dat met de start van een nieuwe studierichting werd versneld. Gestimuleerd immers door buitenlandse ontwikkelingen en de notie dat voor onderzoek, behoud en beheer van het Nederlandse interieur te weinig eigen specialisten voorhanden waren, was de stap naar de studierichting op het gebied van onderzoek en restauratie van historische binnenruimten snel gezet. De steun van met name de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zowel moreel als financieel, was daarbij van essentieel belang.

Afb. 2. Restaurator Arnold Truyen verricht onderzoek aan het beeld Petrus Paus uit de Petrus Banden Kerk in Venray (foto: SRAL Maastricht, 2000).

Projecten historische binnenruimten

Door de staf en studenten van de SRAL zijn in het recente verleden tal van historische interieurs onderzocht en behandeld.⁶ Hoewel een grote diversiteit aan interieurs en interieuronderdelen de revue passeerde, vormde het beschilderde oppervlak steeds de rode draad. Meestal betrof het in olieverf beschilderde wandbespanningen en houten betimmeringen of muurschilderingen en wanddecoraties in kerken, en in enkele gevallen zelfs Chinese papieren behangsels. Verschillende projecten die in dit *Bulletin KNOB* worden behandeld mogen dit illustreren. Nu eens werd onderzoek naar de historische kleuropbouw gedaan, dan weer naar de conditie van de uitmonstering. Aan de hand van dergelijk vóóronderzoek werden behandelingsvoorstellen geschreven, waarna de conservering of restauratie werd uitgevoerd door de SRAL en haar studenten zelf (afb.3), of door derden. Waar dit van toepassing was, werd altijd nauw samengewerkt met specialisten uit andere restauratiedisciplines. In de meeste gevallen werden de projecten geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of de Rijksgebouwendienst (RGD).

De omvang en duur van deze projecten zijn steeds zeer verschillend geweest. Ze varieerden van relatief kleine lokale behandelingen van enkele dagen tot en met projecten, zoals de restauratie van interieuronderdelen in het Landgoed Oud-Amelisweerd, waaraan met tussenpozen gedurende enkele jaren is gewerkt.

De meest omvangrijke en gecompliceerde opdracht kwam in 1997 in zicht met het onderzoek voor de RGD naar de conditie van schilderijen en beschilderingen in de Oranjezaal in het

koninklijk paleis Huis ten Bosch. Dit ensemble werd ontworpen door Jacob van Campen en door Amalia van Solms opgedragen aan haar overleden echtgenoot Frederik Hendrik. Het is uitgevoerd door toonaangevende 17de-eeuwse Vlaamse en Hollandse schilders en vormt een mijlpaal binnen de Nederlandse kunstgeschiedenis. Hoewel het geheel naar verhouding zeer goed is bewaard, maakten de conditie van de dragers en het sterk vervuilde en vergeelde oppervlak behandeling op korte termijn noodzakelijk. Na een zorgvuldig vóóronderzoek en kritische weging van de esthetische toestand van het interieur – architectuuronderdelen waren meerdere malen overschilderd – werd besloten tot een volledige restauratie van de gehele zaal om zo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke concept te komen. Over een tijdspanne van drie jaar wordt dit project inmiddels uitgevoerd door een groot team van restauratiespecialisten. De schilderijen op doek zijn hiervoor uitgenomen en ondergaan een vernisafname en waar nodig een restauratie van de beschildering of een structurele behandeling van de drager. De overschilderde architectuuronderdelen worden vrijgelegd. In 2001 zal de restauratie worden afgerond.

Restauratie-ethiek: een ingeburgerd begrip ?

Voor een integrale benadering van de restauratie van een interieur moeten nog veel inzichten en methoden worden ontwikkeld. Verschillende restauratiedisciplines kunnen terugrijpen op restauratie-ethische beginselen die reeds vanaf de jaren zestig van de 20de eeuw ver zijn uitgewerkt. Hoewel deze veelal een algemene geldigheid hebben, ziet men toch dat per vakrichting soms de zwaartepunten anders kunnen

Afb. 3. Restaurator Jos van Och met studenten van de studierichting Historische Binnenruimten. Een wandbespanning in het landhuis Oud-Amelisweerd wordt uitgenomen (foto: SRAL Maastricht, 1997).

liggen. De besluitvorming omtrent conservering of restauratie is immers afhankelijk van verschillende factoren. Vergelijkt men de restauratie van schilderijen bijvoorbeeld met die van gebouwde monumenten, dan herkent men een tegenstelling tussen enerzijds de meestal museale context van het schilderij en anderzijds een hernieuwde bestemming of gebruiksfunctie van het monument. Museale omstandigheden (klimaatbeheersing, afscherming van het publiek, tentoonstellingsbeleid, logistiek van kunstvoorwerpen, ...) leiden de restaurator tot andere keuzes en behandelingsmogelijkheden, dan de instandhouding van een gebouw en zijn interieur zou doen. De benadering en aanpak worden vaak nadrukkelijk bepaald door de nieuwe eigenaar of gebruiker en een veelheid aan moderne bouw-, veiligheids- en milieuvorschriften. Bovendien spelen hier financiële factoren, sterk bepaald door de kwantiteit van het werk, een belangrijke rol.

Is binnen de restauratie van voorwerpen van kunst, geschiedenis en wetenschap het verschil tussen restauratie en renovatie helder verwoord in de ethische codes, binnen de huidige praktijk van de monumentenzorg is ondanks de richtlijnen uit het Charter van Venetië, op zijn zachtst gezegd, sprake van een ambivalent gebruik van de term 'restauratie'. Te pas en te onpas krijgen vakopleidingen of cursussen gericht op het behoud van historische architectuur het voorvoegsel 'restauratie-'. De praktijk wijst echter uit dat een kritische houding ten opzichte van het behoud van origineel materiaal in veel gevallen te wensen overlaat. Restauratie leidt regelmatig tot verwijdering van oorspronkelijke fragmenten en de reconstructie van een vermeend historisch beeld. Voor gedegen onderzoek naar hoe om te gaan met de bouwgeschiedenis en bijvoorbeeld de opeenvolging van decoratieschema's en afwerkklagen is in de harde dagelijkse praktijk helaas nauwelijks enige aandacht.

Het onlangs gedane verzoek van enkele restauratiearchitecten te kunnen toetreden tot de belangenvereniging voor restauratoren VeRes en de daarop volgende discussie, accentueren deze problematiek. Met het advies van Veres om eerst binnen de gelederen van restauratie-architecten zelf ethische codes en beroepsprofielen te ontwikkelen – analoog aan het proces dat andere restauratiedisciplines hebben doorgemaakt – is een veelbelovende ontwikkeling ingezet.

De restauratie-opleiding bij de SRAL: enkele uitgangspunten

Het opleiden van restauratoren: verleden versus heden

In het verleden is restauratie lang beschouwd als een ambacht en werd de restaurator door vakgenoten opgeleid. Het geeft te denken dat tegenwoordig van vrijwel alle beroepsbeoefenaren, werkzaam op welk terrein dan ook, een gedegen opleiding wordt verwacht, terwijl dit voor restauratoren vooralsnog niet het geval is. Het beroep restaurator is onbeschermd. Terecht wordt daarom getracht op Europees politiek niveau beleidsmakers die verantwoordelijk zijn voor het cultuurbehoud voor deze problematiek te engageren. Ook vanuit de beroepsverenigingen of een internationaal overkoepelend

orgaan zoals ECCO (European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations) wordt een betere bescherming van het culturele erfgoed nagestreefd. ENCoRE (het European Network for Conservation-Restoration Education) is een samenwerkingsverband tussen Europese restauratie-opleidingen en onderzoeksinstituten, met een full membership dat alleen is voorbehouden aan 'academic institutions'. Dit netwerk zet zich vooral in voor het verbeteren van de kwaliteit van restauratiewerk door het propageren van gedegen academische opleidingen.

De SRAL huldigt het principe dat de weg naar het restauratievak moet beginnen bij een reguliere opleiding van academisch niveau. Zij sluit zich hiermee aan bij een praktijk die reeds enkele decennia een feit is in veel andere Europese landen, de Verenigde Staten, Canada en Australië en zoals die in 1984 is verwoord door de Working Group on Training in Conservation and Restoration van ICOM-CC in *The Conservator-Restorer. A Definition of a Profession*. In 1997 is door ENCoRE de noodzaak voor een academisch opleidingsniveau helder verwoord in het zogenaamde *Document van Pavia*. Dit standpunt is gebaseerd op de onvervangbaarheid van het kunstvoorwerp en zijn complexiteit in technische en inhoudelijke zin. Deze vereisen van de restaurator een brede kennis van, én inzicht in historische materialen en hun verouderingsgedrag (zowel chemisch als fysisch), de gebruiks- en restauratiegeschiedenis, restauratie-ethiek, kunsthistorische aspecten, onderzoeksmethoden en documentatietechnieken, nog afgezien van de kennis en beheersing van een veelheid aan moderne conserverings- en restauratietechnieken en materialen die daarvoor worden gebruikt. Binnen het museale veld is de restaurator de enige die werkelijk ingrijpt in de materiële toestand van het kunstwerk. Hij kan daarmee de levensduur van het object verlengen, de esthetiek en leesbaarheid van het verouderde object in bepaalde mate herstellen en een schat aan historische gegevens vrijleggen. Bij gebrek aan kennis niet alleen inzake materialen en technieken maar met name van de cultuurhistorische context van het kunstvoorwerp, in de breedste zin van het woord, kan onherstelbare schade worden aangericht.

Voor de monumentenzorg is dit alles wellicht nog ingewikkelder aangezien bij het behoud van een monument veel meer beroepsgroepen, vaak met zeer verschillende achtergrond en belangen, zich bezighouden met de materiële toestand. Bij de behandeling van bijvoorbeeld een historisch interieur zou idealiter het totaaloverzicht bewaakt moeten worden door een restaurator die de context en de consequenties van het restauratiewerk in zijn totaliteit kan overzien en de verschillende partijen en belangen in goede dialoog met elkaar kan verbinden.

Een bewuste keuze voor het restauratievak en het vervolgens eigen maken van de veelal multidisciplinaire kennis en vaardigheden zijn vanuit het oogpunt van de SRAL beter mogelijk en vruchtbaarder voor de ontwikkeling van het vak na een vooropleiding kunst- of architectuurgeschiedenis, bouwkunde of chemie.⁷ De vaak zeer complexe context van het te restaureren object die ontrafeld moet worden voordat in de materiële structuur van het object ingegrepen mag worden,

vergt een verregaande ontwikkeling van zowel een onderzoekende als een kritische houding. Bij de schoolverlater ontbreekt de noodzakelijke maturiteit veelal. Dat dit logischerwijze bij veel (ook universitaire) studies tot veranderen of zelfs afbreken van de studie leidt is een bekend gegeven. Uitval van studenten binnen een restauratie-opleiding is gezien de beschikbare opleidingscapaciteit, de onbeschermde van het restauratievak en dus ook van het historische object, niet wenselijk. Een voor de hand liggend effect dat de gedeeltelijk opgeleide student zich immers als restaurator vrij zou kunnen vestigen zal te allen tijde moeten worden voorkomen. De opleiding tot restaurator is in deze niet anders dan die bijvoorbeeld tot huisarts. De SRAL voelt zich wat dit betreft sterk verantwoordelijk voor de kwaliteit van haar afgestudeerden.

Alleen een reguliere opleiding kan door middel van een uitgebreid instrumentarium de toetsbaarheid van de overdracht van theorie en praktijk garanderen. Ook het aanbieden van een brede kennis-infrastructuur is alleen mogelijk binnen een daartoe uitgeruste opleiding. Dit kan men enerzijds opvatten in materiële zin bijvoorbeeld middels een specialistische bibliotheek of nieuwe media en anderzijds in geestelijke zin middels een continue input van ideeën van en een kritische dialoog met (gast-)docenten/restauratoren. Het zal duidelijk zijn dat bij de ontwikkeling van het onderwijs de kennis en ervaring van de oudere generaties restauratoren die het vak nog in de praktijk hebben geleerd, onontbeerlijk zijn. Ook hier zal alleen goede samenwerking, begrip en respect voor elkaars situatie tot een verdere professionalisering van het vak en een betere zorg voor het culturele erfgoed leiden.

De relatie van de opleiding met het restauratieveld

Bij de start en verdere ontwikkeling van de schilderijenrestauratie-opleiding in Maastricht was het gezien de langere opleidingstraditie in verschillende Europese landen evident om buitenlandse modellen als voorbeeld te gebruiken. Met name de Engelse modellen zoals die gezicht kregen bij het Hamilton Kerr Institute in Cambridge en het Courtauld Institute in Londen kunnen expliciet worden genoemd. De opzet van de twee studierichtingen voor *Historische Binnenruimten* en *Moderne Kunst* is echter uniek, juist vanwege de integrale benadering van het interieur of het uit velerlei materialen samengestelde moderne kunstvoorwerp.

De meeste opleidingen beschouwen beide werkvelden immers vanuit de gedoede specialisaties, bijvoorbeeld muurschilderingen, glas-in-lood of 'objects'. Vaak ook specialiseert een student schilderijenrestauratie zich pas in de eindfase van de studie op bijvoorbeeld moderne schilderijen. In Maastricht echter is de student, aansluitend op het interessegebied van zijn/haar vooropleiding, vanaf de aanvang van de opleiding bezig met één van de drie restauratiespecialisaties. En het is juist deze specialisatie die de student laat kennismaken met zijn toekomstige werkveld, en dat in zijn volle omvang.

Uitermate belangrijk voor de SRAL was het contact met het Nederlandse restauratieveld onder meer met de restauratorenverenigingen zoals IIC-Nederland, en later VeRes, en met de

– meestal in het buitenland – opgeleide hoofden van restauratieateliers in de voormalige rijksmusea.⁸ Vanwege de ontwikkeling van de inhoud van het studieprogramma en de behoefte aan feedback daarop, is per studierichting een inhoudelijke werkgroep ingesteld. Hierin hebben vertegenwoordigers uit de beroepsgemeenschap zitting, veelal restauratoren uit de grotere Nederlandse musea.⁹ Tweemaal per jaar vinden in Maastricht, of op locatie, vergaderingen met de onderwijsstaf plaats en worden door de studenten presentaties van de projecten gegeven. Afgevaardigden van de werkgroepen hebben verder zitting in de commissies voor de selectie van nieuwe kandidaten. Intensief contact met het veld is van wezenlijk belang voor de uitwerking van de, ook vanuit internationaal oogpunt, nieuwe studietrajecten, zoals dat van *Moderne Kunst* en *Historische Binnenruimten*, voor de aanlevering van actuele, doeltreffende studieobjecten, evenals vanwege het feit dat restauratoren uit de werkgroepen als stagebegeleiders in de tweede fase van de opleiding optreden. De werkgroep *Historische Binnenruimten* kent met name vertegenwoordigers uit de monumentenzorg en universitaire vakgroepen die zich met architectuur en toegepaste kunsten bezighouden.

Objectgericht onderwijs

Aangezien binnen het restauratieberoep het historisch object of kunstvoorwerp centraal staat, is het ook voor een restauratie-opleiding belangrijk dat de student daar zo snel mogelijk kennis mee maakt. De betekenis en waarde van kunstvoorwerpen creëren haast natuurlijke drempels om werkelijk een object vast te pakken en van alle kanten te onderzoeken. laat staan om in te grijpen in de materiële structuur ervan, soms zelfs zeer ingrijpend. Dit behoort echter wel tot de kernactiviteiten van het beroep. Ook de notie van de onvervangbaarheid en van de eventualiteit dat allerlei ingrepen, haast onvermijdelijk, ook negatieve effecten kunnen hebben, werkt voor studenten drempelverhogend. Daarom is het zaak dat de student zo snel mogelijk binnen de opleiding – letterlijk – contact maakt met een reeks van uiteenlopende objecten waarmee hij/zij de rest van zijn loopbaan ook te maken zal hebben. Dit wordt bovendien bevestigd door het gegeven dat ieder object anders is en zelf sterk de wijze van behandeling beïnvloedt.

Om deze redenen wordt binnen de opleiding in Maastricht de student vrijwel vanaf de eerste dag geconfronteerd met het eigenlijke historische object. Voor dit kunstvoorwerp draagt hij/zij een grote verantwoordelijkheid. Op een soortgelijke wijze wordt de student *Historische Binnenruimten* betrokken bij projecten op locatie en vormt al vrij snel een individuele schakel tussen opdrachtgever en uitvoerders in het veld en de opleiding, dit uiteraard onder voortdurende supervisie van de studietoelators.

De structuur van de Maastrichtse opleiding

De drie basisjaren van de vijfjarige Opleiding tot Restaurator van Schilderijen en Beschilderde Objecten vinden plaats in Maastricht. Het atelier biedt letterlijk en figuurlijk de ruimte – in de vorm van ateliers en ondersteunende faciliteiten –

voor de theorie- en praktijkonderdelen. Voor de twee specialisatiejaren lopen de studenten stage in de restauratieateliers van de grotere Nederlandse musea, onderzoeksinstituten of instellingen die te maken hebben met de monumentenzorg.¹⁰ Door slechts elke drie jaar met een kleine groep studenten te beginnen kan het aanbod van restauratoren op de arbeidsmarkt worden gereguleerd.¹¹

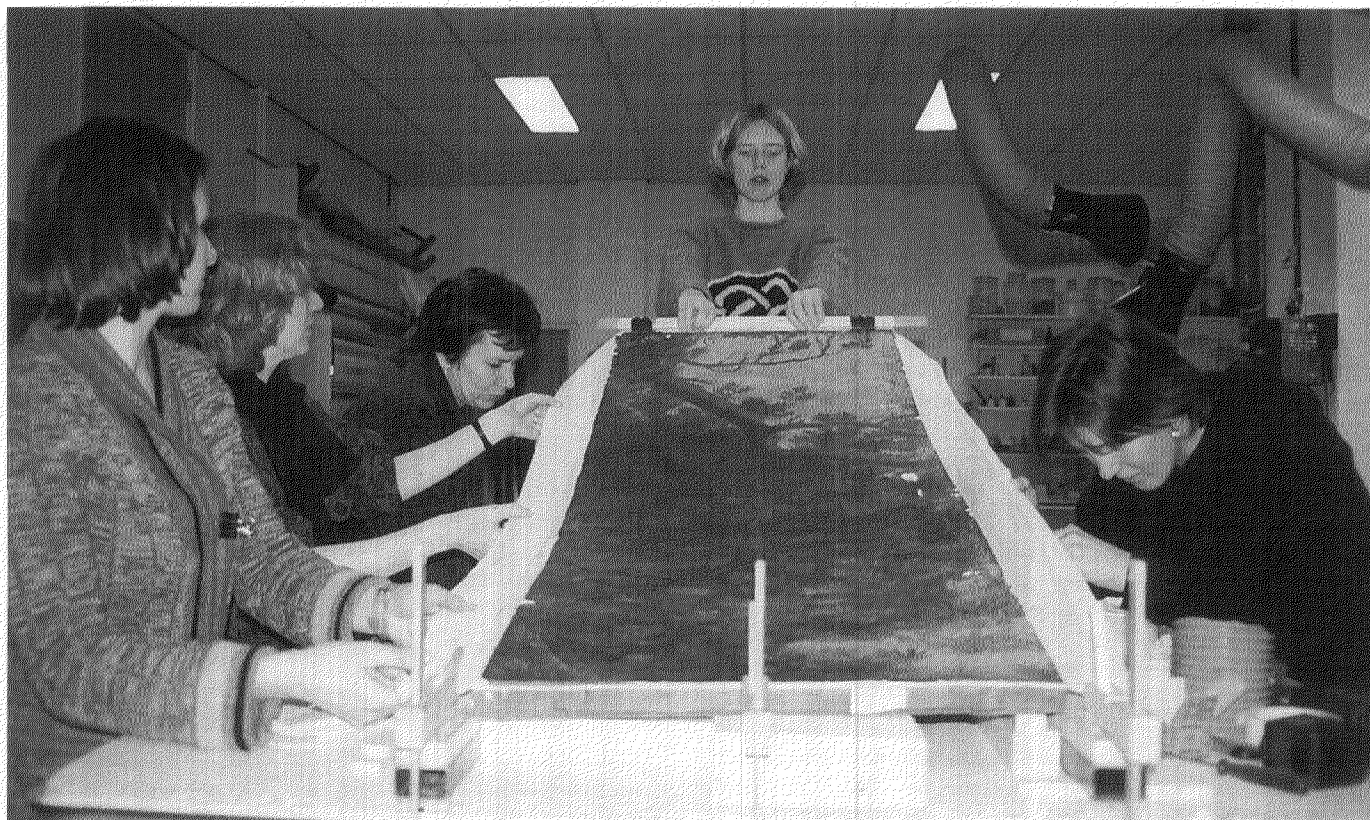
De drie basisjaren in Maastricht

Binnen de opleiding zijn drie studierichtingen ontwikkeld: *Oude Kunst* (schilderijen en polychromie), *Moderne Kunst* en *Historische Binnenruimten*. Onder aansturing van het hoofd opleidingen wordt iedere richting geleid door een eigen studiecoördinator. Hiernaast wordt begeleiding verzorgd vanuit de natuurwetenschappelijke hoek.¹² Per studierichting zijn de studenten gezamenlijk bezig met objecten uit eenzelfde stijl- en technologische periode. Daardoor leert men te overleggen over vergelijkbare problemen en in te schatten hoe verschillend vergelijkbare objecten ook soms kunnen zijn. Doordat de studenten van de verschillende studierichtingen waar mogelijk in dezelfde ruimte aan hun objecten werken, krijgen zij inzicht in elkaars restauratiedisciplines. De theoretische vakken en praktijkgerichte onderdelen worden steeds in combinatie met de behandeling van het kunstvoorwerp gegeven (afb.4). Vakken betreffende restauratiegeschiedenis en -ethiek, preventieve

conservering, documentatie, technische fotografie, natuurwetenschappen, onderzoeksmethoden, restauratiematerialen en – technieken worden verzorgd door staf – en gastdocenten. Per studierichting behandelen ruim 80 gastdocenten, uit binnen- en buitenland, specifieke onderwerpen en specialisten. Deze docenten worden geselecteerd uit een breed scala aan professionals: restauratie-architecten, restauratoren, conservatoren, kunst- en architectuurhistorici, zogenaamde 'conservation scientists', etc. De studenten bouwen op deze wijze een nationaal en internationaal netwerk van contacten en deskundigheid op.

De aansluiting tussen theorie en praktijk wordt verzorgd door de studiecoördinatoren en stafrestauratoren die dagelijks de behandeling van de objecten begeleiden. In de drie basisjaren in Maastricht worden op deze wijze door bijvoorbeeld de studenten van de studierichting *Oude Kunst*, een middeleeuws gepolychromeerd beeld, een Italiaans of Noord Europees paneel en een olieverfschilderij op doek volledig onderzocht en behandeld.

De studenten van de drie specialisaties volgen ongeveer tweederde van het theoretisch onderwijs gezamenlijk. Eén derde van de theorie wordt specifiek voor iedere groep gegeven. Het object-gebonden onderwijs, het leren conserveren en restaureren van historische unica, wordt zoveel mogelijk per specialisme gedifferentieerd. Zo worden, gedurende meerdaagse workshops, ten behoeve van de studierichting *Historische*

Afb. 4. Derdejaars studenten aan het werk tijdens de workshop structurele behandeling van schilderijen op doek (foto: SRAL Maastricht, 1997).

Binnenruimten de meer specialistische onderwerpen behandeld waaronder bouwfysica, kleuronderzoek, afwerkklagen, plafonddecoraties, wandschilderingen, polychromie op steen, stucwerk, behangsels en goudleer. Het spreekt voor zich dat allerlei technische eisen die het werken aan het 'groot formaat' en uiteenlopende locaties met zich meebrengt, bijzondere aandacht krijgen. De praktische uitvoering van onderzoeks- en conserverings onderdelen worden uiteraard vaak in situ behandeld door staf- en gastdocenten. De historische binnenruimte zelf is immers het te behandelen object en de bron van kunsthistorische, bouwhistorische en materiaaltechnische informatie. Het probleemoplossend vermogen van de studenten wordt ontwikkeld door de – vaak chaotische – realiteit waarbinnen opdrachtgevers, architecten, aannemers en monumentenzorgers moeten samenwerken, elk met eigen vaak tegengestelde belangen. Een bijzondere uitdaging is het exploreren van kennis die niet expliciet aanwezig is in literatuur, maar die juist moet worden gedestilleerd uit onder meer de jarenlange ervaring van oude ambachtslieden.

De stages

In tegenstelling tot de andere trajecten, vinden de stages voor de studierichting *Historische Binnenruimten* ten dele plaats in het buitenland. Instituten zoals English Heritage en de National Trust in Engeland, maar ook organisaties in Duitsland en Skandinavië beschikken over een lange traditie in het onderzoek, beheer en conserveren/restaureren van historische binnenruimten.

Internationale contacten

De afgelopen jaren hebben de contacten met buitenlandse (opleidings)instituten bijzondere aandacht gekregen. Vele specialisten van buitenlandse instellingen verlenen reeds hun diensten aan de verschillende studierichtingen in de vorm van gast-docentschappen. Met name voor de ontwikkeling van het curriculum voor de studierichting *Historische Binnenruimten* is een verdere oriëntatie gewenst omdat voornoemde instituten een lange staat van dienst hebben en hun expertise een goede inspiratiebron vormt. De al eerder genoemde *National Trust* en *English Heritage* beheren het merendeel van de Engelse, historische landhuizen en hebben daarvoor een uitgebreid apparaat van beheer en instandhouding ontwikkeld. Als stageplaats hebben beide instellingen reeds voor meerdere studenten hun meerwaarde bewezen. Opedane kennis kon direct op de Nederlandse situatie worden toegepast.

Ondanks het goede werk van monumentenzorg en verschillende individuele initiatieven, heeft in Nederland het interieur in het verleden niet de aandacht gekregen die het verdient. Gelukkig is hier recentelijk verandering in gekomen wat zijn neerslag heeft in de haast ononderbroken stroom van vragen en verzoeken omtrent onderzoek en behandeling voor overheden en andere opdrachtgevers. De belangstelling voor en steun aan de SRAL- opleiding moet ook in dit licht worden gezien. De noodzakelijk inhaalslag krijgt door deze intensieve samenwerking met buitenlandse partners een krachtige impuls.

Met de Opleiding Conservatie/Restauratie van de *Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen* is het afgelopen jaar een gezamenlijk onderzoeks- en studieprogramma gestart in het kader van het Interreg-Programma Benelux Middengebied.¹³ Doel van het project is aan beide zijden van de grens meer aandacht te vragen voor en kennis te genereren over het historische interieur. Door gebruikmaking van elkaars specialisten, die de studenten inwijden in de brede problematiek van conservering en restauratie, wordt een vruchtbare uitwisseling nagestreefd. Als concrete onderwerpen zijn drie monumentale gebouwen uitgekozen: aan Belgische zijde de kathedraal van Mechelen en aan Nederlandse het kasteel Neubourg bij Gulpen en kasteel Amstenrade. Middels studiedagen op locatie en zes workshops van een week worden diverse materiaaltechnische problemen en conserveringsvraagstukken belicht. De workshops betreffen onder meer historisch stucwerk, glas-in-lood, muurschilderingen, kerkmeubilair en beeldhouwwerk, kleuronderzoek en wandafwerkingen zoals goudleer, behang en wandbespanningen. Tijdens zogenaamde consultmomenten wordt ingegaan op materiaalsoorten als steen, metaal en textiel, evenals op bouwonderdelen als schoorsteenmantels, vloeren, mengelwerk, vensters, beglazing en tegels. Ook roerende objecten zoals schilderijen, kroonluchters en spiegels komen hierbij aan bod. Het samenwerkingsproject zal in 2001 worden afgesloten met een conferentie, publicatie en tentoonstelling.

Met de restauratie-opleiding van de *Fachhochschule in Keulen*, die verschillende specialisaties kent op het gebied van het interieur, leidde eerdere gesprekken tot een gezamenlijk studentenproject. Studenten van de SRAL hebben onder leiding van een Keulse vakdocent in een kerk in Bonn onderzoek verricht naar een bijzondere decoratietechniek, namelijk olieverfschilderingen op doek die op de wand zijn geplakt. Ook hebben enkele studenten van de studierichting *Oude Kunst* met hun Duitse collegae gewerkt aan een restauratieproject in Kroatië.

Met de *'Konservatorenskolen'* in Kopenhagen is samenwerking op het gebied van moderne kunst ontwikkeld. Hierbij betreft het de uitwisseling van docenten. Verschillende specialistische workshops zullen afwisselend door de partners worden ontwikkeld.¹⁴

Gemiddeld tien (oud)studenten van Europese opleidingen vinden jaarlijks hun weg naar de ateliers van de SRAL. Zij lopen stage in de restauratieateliers van de afdelingen schilderijen, polychromie en papier en bij projecten op locatie. Naast de afdeling opleidingen van de SRAL heeft zo ook de productiezijde van het atelier de banden met buitenlandse opleidingsinstituten versterkt.

SRAL en het MOLART onderzoeksproject

De Stichting Restauratie Atelier Limburg is participant aan het zogenaamde MOLART project dat in 1995 werd gestart als een Prioriteitsproject van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Geschoeid op een interdisciplinaire leest werkten natuurwetenschappers, kunsthistorici en restauratoren vijf jaar lang samen aan een

gemeenschappelijk doel namelijk het onderzoek naar moleculaire aspecten van veroudering van schilderijen. Het FOM-Instituut voor Atoom- en Molecuulfysica te Amsterdam speelde hierbij een centrale rol. Hoewel verschillende deelprojecten nog een vervolg hebben is het project dit jaar officieel beëindigd.¹⁵

De SRAL leverde hierbij expertise op het gebied van historische schildersmaterialen en de kennis van conservering en restauratie. In het laboratorium zijn verschillende historische verfrecepten gereconstrueerd die vervolgens werden onderworpen aan versnelde, kunstmatige lichtveroudering in de verouderingskamer. Op het gebied van kennisoverdracht gaf het project diverse nieuwe impulsen. Enerzijds profiteerden de eigen studenten van MOLART activiteiten zoals lezingen en symposia en van de analyse van schilderijen die door hen werden behandeld; anderzijds konden op verschillende momenten de niet-restauratoren van de onderzoeksgroep worden ingewijd in de problematiek van de restauratiegeschiedenis die een niet te verwaarlozen impact heeft gehad op de chemische en fysische conditie van schilderijen. Gedurende de tweede helft van het project zou er een duidelijkere link gemaakt gaan worden met werkelijke restauratieprojecten. De SRAL zette op dat moment in met een koppeling van MOLART aan het onderzoek en de behandeling van de schilderijen in de Oranjezaal van Huis ten Bosch. Fundamentele vragen op het gebied van de veroudering van vernissen en verf, van vernisafname met organische oplosmiddelen en de mogelijke gevolgen daarvan op de originele verflagen, werden bestudeerd aan de hand van dit geschilderde ensemble. In tegenstelling tot veel schilderijen waarvan de gebruiks- en restauratiegeschiedenis onbekend is, bleek de materiële geschiedenis van dit 17de-eeuwse schilderwerk goed te reconstrueren aan de hand van de archiefgegevens en het onderzoek van de schilderijen zelf. Een belangrijke bijkomstigheid is het feit dat de schilderijen ruim 300 jaar lang niet zijn verplaatst (behalve tijdens de Tweede Wereldoorlog) en de bewaaromstandigheden dus vrijwel constant zijn gebleven.

Kennisoverdracht naar buiten: uitwisselingen en symposia

Op verschillende manieren wordt actief gewerkt aan de overdracht van kennis naar professionals uit andere vakgebieden waar de restaurator dagelijks mee moet samenwerken. Dit kunnen kunsthistorici zijn, architecten of natuurwetenschappers; interdisciplinariteit is daarbij niet alleen een sleutelwoord maar is tevens een voorwaarde voor de ontwikkeling van een moderne museum- en instandhoudingspraktijk. Banden met de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis en Universitaire vakgroepen worden versterkt door deelname aan studiedagen en het verzorgen van workshops en lezingen op het gebied van conservering en restauratie.¹⁶ Middels internationale cursussen georganiseerd in samenwerking met de Amsterdam/Maastricht Summer University krijgen professionele kunsthistorici en 'conservation scientists' de kans om kennis te nemen van het ontstaansproces van 16de- en 17de-eeuwse

schilderijen.¹⁷ In dit verband kunnen ook bijdragen worden genoemd aan verschillende Europese projecten.¹⁸ Vanaf 1997 wordt jaarlijks door de SRAL een meerdaags symposium of themadag georganiseerd. De organisatie van de jaardag van het KNOB in januari 2000 is hiervan een goed voorbeeld.¹⁹ De hiernavolgende artikelen vormen de weerslag van de lezingen die verschillende (oud-)studenten en medewerkers van de SRAL tijdens de KNOB-jaardag hebben gepresenteerd. Vanwege de samenhang met alle thematiek heeft de redactie het artikel over Duiker aan dit nummer toegevoegd. Aldus wordt het onderwerp van dit themanummer, te weten het materiaal technisch onderzoek, tot in de 20ste-eeuw doorgetrokken.

Noten

- 1 Een gedeelte van de inhoud van onderhavig artikel is ontleend aan een eerdere publicatie van Hoppenbrouwers in het restauratorenblad *Care* (nr. 4 1998), met de titel 'De Opleiding tot Restaurator van Schilderijen en Beschilderde Objecten in Maastricht: De filosofie achter een vakopleiding van post-graduate model'.
- 2 In overleg met de voormalige Opleiding Restauratoren, de zgn. Begeleidingscommissie en de inhoudelijke werkgroep *Historische Binnenruimten* werd besloten het tweejarig studieprogramma dat alleen was gericht op het onderzoek van interieurs niet meer te vervolgen. De inhoudelijke componenten van dit programma komen volledig terug in de restauratie-opleiding.
- 3 De inhoud van de relatie ICN-SRAL wordt geregeld in samenwerkingsovereenkomsten die steeds gelden voor drie jaar. Voor beide opleidingen ontbreekt vooralsnog een wettelijk kader. Op dit moment worden verschillende mogelijkheden tot inpassing binnen het hoger en wetenschappelijk onderwijs onderzocht.
- 4 Het fabriekscomplex, waarvan nu nog slechts een klein gedeelte is bewaard, kwam in verschillende bouwfasen tussen 1912 en 1954 tot stand. Jan Molema en Peter Bak, *Jan Gerko Wiebenga: Apostel van het Nieuwe Bouwen*, 1987.
- 5 De restauratorenstaf bestaat uit: afdelingshoofd en restaurator Arnold Truyen (gepolychromeerde sculptuur) en de restauratoren Kees Schreuder (schilderijen op paneel, moderne schilderijen), Jos van Och (schilderijen op doek, grote formaten, interieurs), Harry Lagro (papier). Zie ook noot 12.
- 6 Jaarlijks werken gemiddeld 12 buitenlandse stagiaires in de verschillende ateliers of voor projecten op locatie.
- 6 Projecten Historische Binnenruimten (onderzoek en/of behandeling uitgevoerd i.o.v. de RDMZ of RGD) vanaf 1994, in willekeurige volgorde: Kerk, Britsum; Kerk, Bozum; Kasteel Heeswijk; Kasteel Duivenvoorde, Voorschoten; Tweede Kamer, Den Haag; St.Janskerk, Maastricht; Kasteel Vaeshartelt, Maastricht; Grote O.L.V. kerk, Breda; Museum Amstelkring, Amsterdam; Deutzen hofje, Amsterdam; Proosdij Houthem St. Gerlach; Oranjezaal en Chinese kamer Paleis Huis ten Bosch, Den Haag; Zonnestraal, Hilversum; Kerk St. Jozeph-Arbeider, Meerssen; pand Polstraat 18, Deventer; Maquette Kasteel de Haar te Haarzuilen; Theatermuseum, Amsterdam; instituut Dr. Poelsoord, Maastricht; pand Kruisstraat 10-12, Den Bosch; Eysingahuis Fries Museum Leeuwarden; Trippenhuis, Amsterdam; Hodshonhuis, Haarlem; R.O.B. Amersfoort, steensculptuur Doorn; pand Capucijnenstraat 98, Maastricht; Theekoepel, kasteel Rosendael; Teekenschool van Cuypers, Roermond; Hoofdwacht, Maastricht; Hagerbeer Orgel en decoraties Pieterskerk, Leiden; pand Keizersgracht 380 (Riod), Amsterdam; Minderboederskerk, Maastricht; landgoed Oud-Amelisweerd; Pastorie, Kockengen; H. Barbara en

- Nicolaaskerk, Valkenburg; Museum Frederikshuus, Aalten; Kasteel Hoensbroek; pand Zeedijk, Amsterdam; Universiteit, Maastricht; Huis ten Donck, Rotterdam; kantongerecht, Tiel; Cellenbroederskapel, Maastricht
- 7 In het verleden bleken ook bepaalde afgeronde HBO-opleidingen een goede aansluiting te geven op de restauratie-opleidingen. De Reinwardt Academie of een Academie Beeldende Kunsten met lerarenvariant tekenen en handvaardigheid zijn hiervan voorbeelden. Afgestudeerde beeldende kunstenaars zijn echter nooit als kandidaat in aanmerking gekomen.
- 8 IIC-Nederland: International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, afdeling Nederland. VeRes: Belangenvereniging Restauratoren Nederland
- 9 Samenstelling inhoudelijke werkgroepen 1999-2000:
Oude Kunst (schilderijen en polychromie): E. Bracht en L. Wijnberg (Stedelijk Museum, Amsterdam), J. Wadum (Mauritshuis, Den Haag), K. Hullshof (Stichting Kollektief Restauratie Atelier, Amsterdam), L. Abraham en M. te Marvelde (Frans Halsmuseum, Haarlem), E. Hendriks (Museum Vincent van Gogh, Amsterdam), L. Struick van der Loeff (Kröller-Müller Museum, Otterlo), P.J.M. Deuss (Dordrechtsmuseum, Dordrecht), M. Bijl en G. Tauber (Rijksmuseum, Amsterdam), F. Verberne (Rijksmuseum Twenthe, Enschede), IJ. Hummelen en C. Groen (Instituut Collectie Nederland, Amsterdam), A. Boersma (privé restaurator, Rotterdam).
Historische Binnenruimten: ir. E.J. Nusselder en dr. E. Koldewij (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist), Ir. H.C. Brouwer (Technische Universiteit, Delft), drs. W. Haakma-Wagenaar (privé restaurator, Amsterdam), A. Gräfin Ballestrem (Instituut Collectie Nederland, Amsterdam); drs. R. Jongsma (restaurator/ onderzoeker historische binnenruimten, Amsterdam); drs. T. Meulenkamp (Stichting Kerkelijk Kunstbezit, Utrecht); ir. R. Apell (Rijksgebouwendienst, Den Haag).
Moderne Kunst: drs. S. Weerdenburg, E. Bracht en L. Wijnberg (Stedelijk Museum, Amsterdam), A. van de Kerckhove (Kröller-Müller Museum, Otterlo), drs. R. van Wegen (Bonniefantemuseum, Maastricht), drs. P. Keune (Reinwardt Academie, Amsterdam), D. Sillé, drs. T. van Oosten en IJ. Hummelen (Instituut Collectie Nederland, Amsterdam).
Natuurwetenschappen: drs. T. van Oosten en C. Groen (Instituut Collectie Nederland, Amsterdam), drs. P. Keune (Reinwardt Academie, Amsterdam), dr. A. Wallert (Rijksmuseum, Amsterdam).
- 10 Stages worden gelopen in de restauratie-ateliers van: Rijksmuseum Twente Enschede, Mauritshuis Den Haag, Rijksmuseum Amsterdam, Kröller Müller Museum Otterlo, Stichting Kollektief Restauratie Atelier Amsterdam, Frans Hals Museum Haarlem, Stedelijk Museum Amsterdam, Museum Vincent van Gogh Amsterdam. Ook zijn stages mogelijk bij het Instituut Collectie Nederland (afdeling Advies en Onderzoek).
 Buitenlandse stageplaatsen zijn tot dusver geweest: Suermondt Ludwig Museum Aken, National Trust, English Heritage, Nationaal Museum Brede (Denemarken), Victoria and Albert Museum Londen.
- 11 Dit wordt onder meer vergemakkelijkt vanwege het feit dat de opleiding ressorteert onder het departement Cultuur van het Ministerie van OC & W. Dit geldt eveneens voor de mogelijkheid van selectie van kandidaten.
 Op dit moment bestaat de studierichting *Oude Kunst* uit zes derdejaars studenten, *Moderne Kunst* en *Historische Binnenruimten* beide uit vier.
- 12 De onderwijsstaf bestaat uit de studievoordracht drs. Hélène Dubois (*Oude Kunst*), drs. Angélique Friedrichs (*Historische Binnenruimten*) en drs. Lydia Beerkens (*Moderne Kunst*), natuurwetenschappers Dr. Tonnie Bakkenist en Tineke Oostendorp en opleidingshoofd drs. René Hoppenbrouwers. Allen zelf opgeleid als restaurator (m.u.v. Bakkenist) zijn zij ook op part-time basis betrokken bij de uitvoering van restauratieprojecten van de Stichting. De stafrestauratoren (zie noot 5) zijn op hun beurt nauw betrokken bij restauratieprojecten die door de studenten worden uitgevoerd.
- 13 Met financiële steun van de Europese Gemeenschap, de Provincie Antwerpen en de Provincie Limburg.
- 14 De voorgenomen samenwerking met de Koninklijke Danske Kunstakademi / Konservatorenskolen, Copenhagen is beschreven in: Van Grevenstein-Kruse A. 'A new specialisation in the Conservation of Modern Art. In: *European Meeting of the Institutions with Conservation Education at Academic Level; ENCoRE*', Hochschule für Bildende Künste, Dresden 8-9 november, pp. 26-28.
 Verder kunnen binnen deze context worden genoemd de docentenuitwisseling met de Department of Environmental Science and Conservation, Institute of Conservation van de universiteit van Göteborg, najaar 1999.
- 15 De voortgang van het project is vastgelegd in dissertaties, artikelen en verschillende voortgangsrapportages. Voor een overzicht wordt verwezen naar: *A multidisciplinary NWO Prioriteit project on Molecular Aspects of Ageing in Painted Works of Art, Research Projects and Progress Report*, 1995-1999, FOM Instituut Amsterdam.
- 16 Bijvoorbeeld de workshop *Historical Sources on Painting Techniques and Materials: Interpretation, Reconstruction and their Place in Art Historical Research*. Het tweedaags symposium werd georganiseerd door het ICN en de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis (Amsterdam 28-29 August 1997), een praktische workshop van een week door de SRAL (Maastricht 1-5 September 1997). SRAL studenten, promovendi en MOLART onderzoekers experimenteerden samen met 17de-eeuwse schildertechnieken.
- 17 De zevendaagse cursus *The Genesis of Seventeenth-Century Dutch Paintings: Sources, Materials and Techniques* heeft drie zomers gelopen. In juli 2000 heeft de cursus plaatsgevonden: *The painters palette in the 16th and 17th Century: pigment preparation and painting technology*.
- 18 Bijvoorbeeld de bijdragen aan het Raphael programma (DG X; 1997/1998) gericht op de bewustmaking van een breed museumpubliek van de problematiek rondom de conservering van het Europees Cultureel erfgoed of het Socrates Intensive Programme (zomer 1998) bestaande uit een collegereeks met als thema 'Conservation, Restoration et Technique d'exécution des biens culturels; enseignements théorique'. Beide programma's werden aangestuurd door Prof. Dr. C. Périer d'Ieteren van de Université Libre de Bruxelles
- 19 *Early Italian Paintings, techniques and analysis* (9/10-10-1997), gepubliceerd onder dezelfde titel (ed T. Bakkenist, H. Dubois, R. Hoppenbrouwers), Symposium Stichting Restauratie Atelier Limburg, Maastricht 1997 (verschenen in januari 1998). Het tweedaags symposium *19th-Century Artists' Oil Painting Materials and Techniques*, werd gevolgd door een praktische workshop o.l.v. Dr. L. Carlyle van het Canadian Conservation Institute te Ottawa (19/21-1-1998). *The causes of cracks in paintings and the effect of craquelure upon the perception of the pictorial image* (14/15-6-1999). KNOB jaardag SRAL en de *Historische Binnenruimte* (19-1-2000). Ondersteuning van IRUG 4: *The Fourth Infrared Users' Group Meeting in Conservation Science* (14/18-2-2000, Bonnefantemuseum en SRAL Maastricht), georganiseerd door het FOM-Instituut voor Atoom en Moleculairfysica Amsterdam.